

Wstęp

„Przypominam sobie dramatyczne spotkanie »Oneg Szabat« 18 lipca 1942 r. W poczuciu przegrania, twarzą w twarz z zagładą ludności żydowskiej, przeprowadzono dyskusję nad przyszłością archiwum. Odpowiedzialność za nie przekazano członkom egzekutywy zgodnie z ustaloną wcześniej kolejnością, ustalono też gdzie Archiwum będzie przekazane po zakończeniu wojny”¹.

Prezentowana w niniejszym tomie Kolekcja Hersza Wassera to zbiór dokumentów przekazany po wojnie do Żydowskiego Instytutu Naukowego (YIVO Institute for Jewish Research) w Nowym Jorku przez Hersza Wassera, sekretarza grupy „Oneg Szabat”. Jest to największy, poza przechowywanymi w archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, zbiór dokumentów pochodzących z Archiwum Ringelbluma² i świadectwo powojennych losów, jakie stały się udziałem osób uczestniczących w tym przedsięwzięciu.

Hersz Wasser urodził się 13 czerwca 1910 r. w Suwałkach. Po studiach ekonomicznych w Warszawie zamieszkał w Łodzi, gdzie pracował w Bibliotece im. Bera Borochowa i rozpoczął działalność w partii Poalej Syjon-Lewica. W grudniu 1939 r. wziął ślub z Blumą Kirszenfeld, młodszą od niego o dwa lata nauczycielką pochodzącą z Hrubieszowa. W końcu 1939 r. małżeństwo Wasserów wyjechało do Warszawy i po zamknięciu getta warszawskiego znalazło się na jego terenie. Z dokumentów osobistych Wasserów, wydanych w tej serii w tomie *Spuścizny*³, wynika,

¹ Zob. H. Wasser, *The Ghetto Archives – The Enterprise of Dr. Emanuel Ringelblum*, w: *A Commemorative Symposium in Honour of Dr. Emanuel Ringelblum and his „Oneg Shabbat” Underground Archives*, Jerusalem 1983, s. 35.

² Kilka dokumentów „Oneg Szabat” z przekazanych na „stronę aryjską” zachowało się w archiwum Delegatury Rządu RP na Kraj w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (zob. też dalej). Również niewielki zbiór materiałów ARG został ofiarowany po wojnie przez ŻIH do kolekcji Yad Vashem w Jerozolimie. Zob. *Inwentarz Archiwum Ringelbluma*, s. 47–51.

³ *Spuścizny*, s. 244–347, dok. 13–42.

że natychmiast po przyjeździe do Warszawy oboje intensywnie włączyli się w życie społeczne dzielnicy zamkniętej. Bluma Wasser podjęła pracę nauczycielki i z czasem została dyrektorką szkoły powszechnej Tarbutu przy ul. Nowolipki 22⁴, Hersz zaangażował się w prace Centralnej Komisji Uchodźców i w styczniu 1941 r. został wybrany na jej sekretarza. Najważniejszym polem działalności Wasserów było jednak bez wątpienia Archiwum Ringelbluma – konspiracyjne archiwum getta Warszawy.

Od pierwszych chwil jego istnienia Hersz Wasser był kluczowym ogniwem zespołu „Oneg Szabat”. Już na pierwszym zebraniu, które miało miejsce jeszcze przed zamknięciem getta⁵, zdecydowano o powierzeniu mu funkcji sekretarza Archiwum i to w jego ręku skupiła się koordynacja działalności zespołu. To on prowadził m.in. rejestr współpracowników Archiwum i spisywał dołączane do kolekcji dokumenty. Razem z Eliaszem Gutkowskim organizował też od początku 1942 r. referat prasowy „Oneg Szabat”, który dostarczać miał informacji polskiej i żydowskiej prasie konspiracyjnej⁶.

Wasser nie zajmował się jednak wyłącznie pracą organizacyjną. W kolekcji Archiwum znajdujemy ok. 55 dokumentów jego autorstwa, głównie notatek, większość z nich stanowią zapisy rozmów z uchodźcami, przeprowadzonych w ramach obowiązków związanych z pracą w CKU. Możemy przypuszczać, że zbierał też wśród uchodźców spisywane przez nich samych wspomnienia, listy i monografie społeczności żydowskich spoza Warszawy, które – dołączane następnie do kolekcji – określane były przez Emanuela Ringelbluma jako „najcenniejszy dorobek działalności »Oneg Szabat«”⁷. Nie można wykluczyć, że Wasser był obecny przy zakopywaniu zbiorów Archiwum⁸, na pewno był jedną z niewielu osób, które o miejscu jej ukrycia wiedziały i to on właśnie był jedynym, który po wojnie mógł je wskazać. Nie dziwi więc, że w liście do YIVO napisanym przez Emanuela Ringelbluma i Adolfa Bermana 1 marca 1944 r., postrzeganym jako testament działaczy społecznych getta warszawskiego, to właśnie Wasser wymieniony jest jako pierwszy po Ringelblumie twórca konspiracyjnego archiwum getta Warszawy⁹. Żona Hersza Wassera, Bluma, również włączyła się w działalność Archiwum, zajmując się głównie wykonywaniem odpisów dokumentów w języku żydowskim (ok. 60 dokumentów).

⁴ Zob. ARG I 266 (Ring I/1101 [1420]), RŻ w Warszawie. Wydział Szkolny, Świadeństwo szkolne.

⁵ Zob. ARG II 1 (Ring II/212), [Menachem Mendel Kon], Księga kasowa zespołu „Oneg Szabat” (9.11.1940–7.08.1942 r.).

⁶ Zob. ARG I 35 (Ring I/472), Biuletyny „Oneg Szabat”, Notatka dołączona przez Hersza Wassera.

⁷ E. Ringelblum, *Kronika getta warszawskiego: wrzesień 1939 – styczeń 1943*, wstęp i red. A. Eisenbach, tłum. A. Rutkowski, Warszawa 1983, s. 427.

⁸ Według relacji Michała Borwicza, Hersz Wasser uczestniczył w zakopywaniu ARG; zob. *Pieśń ujdzie cało. Antologia wierszy o Żydach pod okupacją niemiecką*, oprac. M.M. Borwicz, Warszawa–Łódź–Kraków 1947, s. 42.

⁹ GFH, sygn. 5672, Emanuel Ringelblum i Adolf Berman, List do R[afała] Mahlera w sprawie działalności społecznej w getcie warszawskim, 1 marca 1944 r.; *Podziemna praca kulturalna w ghetcie Warszawy*, „Przełom” 1, 1946, s. 9.

Razem z mężem odbierała też relacje docierających do getta uchodźców, wśród nich pierwszych uciekinierów z ośrodków zagłady w Chełmnie i Treblince¹⁰.

Tzw. wielką akcją w lecie 1942 r. Hersz Wasser wraz z innymi działaczami podziemia przeżył dzięki zatrudnieniu w szopie OBW, kierowanym przez członka konspiracji Aleksandra Lejba Landaua. W czasie powstania w getcie warszawskim wraz z innymi pracownikami szopu Többensa znalazł się w transporcie skierowanym prawdopodobnie do obozu w Trawnikach, z którego udało mu się uciec w okolicach Otwocka¹¹. Powrócił do Warszawy, gdzie przebywał aż do wyzwolenia, przez dłuższy czas, ukrywając się razem z żoną (występowali jako Henryk i Halina Wodniccy) z trójką innych działaczy Poalej Syjon-Lewicy: Polą Elster, Herszem Berlińskim i Eliahu Ehrlichem. Pozostając w ukryciu, Wasserowie utrzymywali też kontakty z innymi członkami konspiracji.

Ze wszystkich działaczy „Oneg Szabat” to Wasserowi w największym stopniu udało się kontynuować po „stronie aryjskiej” dzieło Archiwum, zbierając, przechowując i kopiując materiały zamawiane u innych pozostających w ukryciu Żydów. Wśród często wykorzystywanych dzisiaj w badaniach nad historią getta warszawskiego materiałów, które zawdzięczamy jego pracy, znalazły się m.in. wspomnienia funkcjonariusza żydowskiej Służby Porządkowej Stanisława Gombińskiego¹². W zachowanych listach, w których namawiał pozostałych przy życiu mieszkańców getta do dzielenia się wspomnieniami, wyraźnie zauważyć możemy dążenie do zachowania zasad panujących w pracy ARG i nawiązywanie do jego dziedzictwa, przejawiające się m.in. w rozumieniu celu Archiwum jako oddającego całą prawdę „jakkolwiek gorzka by ona nie była”¹³. W liście do Ludwika Hirszberga, uchodźcy z Włocławka, którego dziennik udało mu się uzyskać do zbiorów, Wasser pisał: „Rozumiem doskonale Twoje opory i zastrzeżenia. Nie uważasz się za uprawnionego do pisania o nieżyjących już działaczach w sposób krytyczny i nazywając ich po imieniu, dlatego, że ci nie mogą odpowiedzieć i obronić swych pozycji, to jest powód, dla którego wolisz niektóre rzeczy przemilczeć. Nic bardziej niestosownego niż takie stanowisko. [...] Przyszły historyk i socjolog wydobędzie z wszystkich wypowiedzi osobistych momenty naprawdę ogólne i istotne. A więc – bez paszkwilów, ale też bez ukrywania prawdy takiej, jaką Tyś widział. Zbyt wiele było w naszym życiu brylantowych serc i charakterów, byśmy się mieli wstydić cieni”¹⁴. Poza zbieraniem i opracowywaniem materiałów Wasser spisywał też własne wspomnienia, a opracowania jego autorstwa, dotyczące m.in. funkcjonowania szopów i powstania w getcie warszawskim, były przez Żydowski Komitet

¹⁰ Zob. B. Kirszenfeld-Wasser, *Licht in der nacht*, w: *Pinkas Hrubieszów*, Tel Aviv 1962, s. 708.

¹¹ GFH, sygn. 3169, Hersz Wasser, Przeżycia jednego z wielu 19–24 kwietnia 1943, s. 3.

¹² Pełna lista wspomnień i relacji zebranych przez Wassera znajduje się w Archiwum Muzeum Bojowników Gett pod sygn. 6142.

¹³ E. Ringelblum, *Kronika getta warszawskiego...*, s. 479.

¹⁴ GFH, sygn. 5994, Hersz Wasser, List do Ludwika Hirszberga (lipiec 1944 r.).

Narodowy wysyłane kanałami łączności Delegatury Rządu RP na Kraj do Londynu¹⁵. Tak intensywna działalność wskazuje wyraźnie, że sam Wasser był już w tym momencie znacznie więcej niż tylko sekretarzem Emanuela Ringelbluma. Ze sprawnego, ale jednak tylko organizatora pracy Archiwum stał się w pełnym tego słowa znaczeniu spadkobiercą jego dzieła¹⁶.

Po wojnie Hersz Wasser niezwykle aktywnie zaangażował się w odbudowę życia żydowskiego w powojennej Polsce. Był członkiem władz Centralnego Komitetu Żydów w Polsce, pracownikiem Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej i okresowo Wydziału Ziomkostw CKŻP, przez jakiś czas przewodniczącym Wydziału Emigracyjnego. Uzyskał też mandat z ramienia Poalej Syjon-Lewicy w Warszawskiej Radzie Narodowej i zaangażował się w ściganie przestępców wojennych, przygotowując ekspertyzy wykorzystywane podczas ich procesów¹⁷.

Pomimo tak dużego zaangażowania w życie społeczne Żydów w Polsce, Wasserowie podejmowali też próby organizacji wyjazdu z Polski. Już podczas pobytu w Nowym Jorku latem 1946 r. Hersz otrzymał propozycję pracy w YIVO i z pomocą tej instytucji małżonkom przyznano wizę do Szwecji, skąd mieli zamiar wyemigrować do Stanów Zjednoczonych¹⁸. Do wyjazdu, planowanego na grudzień 1947 r., jednak nie doszło. Dopiero w 1950 r. udało im się wyjechać do Izraela, gdzie Hersz Wasser został dyrektorem założonego przez siebie w Tel Awiwie Instytutu Badań nad Żydowskim Ruchem Robotniczym im. Emanuela Ringelbluma, a później dyrektorem wydawnictwa Y.L. Peretza¹⁹. Zmarł w 1980 r.

Dla nas najważniejszy jest jednak wątek powojennych losów Wassera związany z Archiwum Ringelbluma. Jak już stwierdzono, Hersz Wasser był kluczową postacią

¹⁵ Zob. B. Temkin-Bermanowa, *Dziennik z podziemia*, wstęp i oprac. A. Grupińska, P. Szapiro, Warszawa 2000, s. 278, przyp. 150; GFH, sygn. 3169, Dokumenty wysyłane za granicę przez Żydowski Komitet Narodowy.

¹⁶ Zdania na ten temat były jednak podzielone. Na przykład w powstałej w sierpniu 1944 r. charakterystyce Wassera Adolf Berman opisywał: „drobnomieszczańskie usposobienie, egoizm, sybarytyzm” Wassera i – co ważniejsze w tym przypadku – jego „zbyt małą ideowość [i] ofiarność” w pracy społecznej. Zob. GFH, sygn. 6166, Adolf Berman, Notatki na temat Hersza Wassera, Icchaka Cukiermana i Hirsza Berlińskiego.

¹⁷ Zob. np. AŻIH, Procesy przestępców wojennych, sygn. 69 (Ludwik Korn), Ekspertyza Hersza Wassera w sprawie działalności Żydowskiej Samopomocy Społecznej (ŻSS) w czasie okupacji; sygn. 70 (Ludwik Korn), Ekspertyza Hersza Wassera pt. O Służbie Porządkowej w getcie warszawskim; sygn. 124 (Jürgen Stroop), Opracowanie Hersza Wassera pt. Jak powstawał ruch oporu w getcie warszawskim na tle życia społeczno-politycznego, kulturalno-oświatowego i organizacji społecznych.

¹⁸ Zob. m.in. AŻIH, sygn. 303/XIV/641; Archiwum YIVO, sygn. RG 100, 47–9, Teczka Hersza Wassera, Agreement made the 25th day of July 1946 between Yiddish Scientific Institute „YIVO” Inc. and Henryk Wasser.

¹⁹ R.M. Shapiro, M. Web, *Hersh Wasser Biographical Note*, w: *The Hersh Wasser Collection, 1939–1946*, New York 2010, mps w zbiorach YIVO.

w przedsięwzięciu wydobywania Archiwum, nie tylko jako jeden, obok Blumy Wasser i Racheli Auerbach, z trójga pozostałych przy życiu współpracowników Ringelbluma, ale przede wszystkim jako jedyny, który znał dokładne miejsce jego ukrycia²⁰. To Wasser był więc koordynatorem prac przy wydobywaniu pierwszej części archiwum, do którego doszło 18 września 1946 r., po czym stał się niezastąpiony przy weryfikacji i identyfikacji jej zawartości. Pozostałością jego prac są dołączone dziś do znacznej części dokumentów z tej kolekcji notatki, w których identyfikuje ich autorów, a czasem podaje dodatkowe informacje na temat okoliczności ich powstania czy dołączenia do kolekcji ARG. To na podstawie tych notatek opracowano w 1955 r., już po wyjeździe Wasserów z Polski, pierwszy inwentarz ARG. Hersz Wasser publikował też artykuły na temat Archiwum w prasie żydowskiej i uczestniczył w uroczystościach poświęconych Emanuelowi Ringelblumowi²¹.

Jednocześnie jednak, w czasie prac porządkowych nad pierwszą częścią archiwum, Hersz Wasser, działając z niejasnych dla nas dzisiaj pobudek i w niewyjaśnionych do końca okolicznościach, wyłączył z kolekcji 244 dokumenty, a następnie rozpoczął stopniowe przekazywanie ich do YIVO²². W archiwum YIVO zachowało się do dzisiaj 49 kopert, w których dokumenty – tworzące dzisiaj Kolekcję Hersza Wassera – dotarły do Nowego Jorku pomiędzy kwietniem a wrześniem 1947 r. Dokumenty były wysyłane listami poleconymi, adresowane na maszynie do dyrektora YIVO Maxa Weinreicha lub sekretarza Instytutu Marka Juwelira, opatrzone zazwyczaj fałszywym nazwiskiem nadawcy i adresem zwrotnym. Kilka partii dokumentów przekazano również wyjeżdżającym za granicę zaufanym osobom, które wysyłały je już pod własnym nazwiskiem z rzeczywistych adresów z Francji, Niemiec i Szwecji. Jednym z takich kurierów była przedwojenna pracownica YIVO, po wojnie zatrudniona w Wojewódzkim Komitecie Żydowskim w Warszawie, Mina Rykles, którą poproszono o wysłanie partii dokumentów z Paryża²³. Potwierdzenie odbioru kolejnych partii dokumentów, również w formie zaszyfrowanej, zazwyczaj jako podziękowania za pozdrowienia lub informacje o otrzymaniu listu od „wspólnego znajomego”, znajdujemy w korespondencji wysyłanej z YIVO do Wassera²⁴. Sposób wysyłania dokumentów świadczy jednak nieomal na pewno, że przedsięwzięcie ich wyłączenia z ARG przeprowadzane było albo w całkowitej tajemnicy, albo wiedziała o nim tylko bardzo niewielka grupa najbliższych Wasserowi osób.

²⁰ Jak pisze Tadeusz Epsztajn, miejsce ukrycia archiwum mógł też znać utrzymujący bliskie kontakty z Ringelblumem Adolf Berman. Zob. *Inwentarz Archiwum Ringelbluma*, s. 40.

²¹ H. Wasser, *Archiwum Dra Emmanuela Ringelbluma*, „Przełom” 3, 1947, s. 7; *W IV rocznicę śmierci Dra Ringelbluma*, „Przełom” 17, 1949, nr 4.

²² Zob. tabela zawartości Kolekcji Hersza Wassera w: *Inwentarz Archiwum Ringelbluma*, s. 59–65.

²³ AŻIH, Wojewódzki Komitet Żydowski w Warszawie, sygn. 352/36, Kwestionariusz osobowy Miny Rykles (za przekazanie informacji na ten temat bardzo dziękuję pani Miriam Rykles).

²⁴ Zob. m.in. Archiwum YIVO, sygn. RG 100, 47–9, Teczka Hersza Wassera, Listy Marka Juwelira do Hersza Wassera, 3 i 14 lipca 1947 r.

Dlaczego Hersz Wasser zdecydował się wysłać dokumenty do YIVO? Być może postrzegał archiwum Instytutu jako miejsce, w którym dokumenty te powinny się znajdować. To właśnie tam widział prawdopodobnie swoje archiwum po wojnie sam Ringelblum, który z YIVO związany był przed wojną²⁵ i pozostawał z nim w kontakcie również po przeniesieniu Instytutu z Wilna do Nowego Jorku w 1940 r.²⁶ Informacji, by YIVO zgłaszało pretensje do tych zbiorów w archiwach nie znajdujemy, choć instytucja ta, w której wciąż działali przecież przedwojenni znajomi i współpracownicy Ringelbluma, zaangażowana była w prace nad ich wydobyciem. Na mocy porozumienia pomiędzy Żydowską Komisją Historyczną w Warszawie a Instytutem, które zawarto latem 1946 r., a więc jeszcze przed zakończeniem prac nad wydobyciem kolekcji, YIVO otrzymało tylko prawo do odpłatnego otrzymania od Komisji fotokopii całości zbiorów Archiwum. Nad wypełnieniem umowy czuwać miał właśnie Wasser²⁷. Być może w związku z przemianami politycznymi zachodzącymi wówczas w Polsce i narastającą atmosferą zagrożenia społeczności żydowskiej były sekretarz „Oneg Szabat” uznał takie działanie za sposób na zabezpieczenie części zbiorów?²⁸ Być może tak rozumiał swoje obowiązki jako członka zespołu, któremu przypadła odpowiedzialność za jego losy?

Kolejne pytanie dotyczy kwestii, czy Hersz Wasser świadomie dobierał dokumenty, które miały być przekazane do YIVO, czy też wysyłał dokumenty przypadkowe, które najłatwiej było mu w tym momencie wyłączyć ze zbioru. Za doborem przemyślanym przemawia z pewnością to, że wśród pochodzących z ARG dokumentów w nowojorskiej kolekcji znaleźć możemy materiały kluczowe dla historii Zagłady Żydów na ziemiach polskich, wśród nich relację Jakuba Grojnowskiego (czyli Szlamy Winer²⁹) z ośrodka zagłady w Chełmnie nad Nerem (HWC 4.1) czy pochodzący z czerwca 1942 r. raport „Gehenna Żydów polskich pod okupacją

²⁵ Emanuel Ringelblum był współpracownikiem Sekcji Historycznej YIVO i Komisji Historii Żydów w Polsce – agendy YIVO w Warszawie.

²⁶ GFH, sygn. 5672, Emanuel Ringelblum i Adolf Berman, List do R[afała] Mahlera w sprawie działalności społecznej w getcie warszawskim, 1 marca 1944 r. Zob. też R.M. Shapiro, M. Web, *op. cit.*, s. 7, przyp. 2.

²⁷ AŻIH, Centralna Żydowska Komisja Historyczna, sygn. 303/XX/35.

²⁸ Za taką interpretacją przemawia fragment listu Wassera do Marka Juwelira, w którym pisał: „Minęło już 3,5 miesiąca od wydobycia skarbu, a nie zostały jeszcze zrobione żadne fotokopie. Powody: trochę zaniedbanie, a trochę lokalne trudności. Wyobrażam sobie, jak sprawa wyglądałaby u was – w Centrali – poruszylibyście całą żydowską opinię publiczną i szerokie żydowskie warstwy mogłyby zapoznać się ze zbiorami okupacyjnymi”; YIVO RG 100, 47-9, Hersz Wasser do Marka Uveleera, 30 grudnia 1946 r., tłum. M. Siek.

²⁹ Prawdziwe imię i nazwisko autora relacji z Chełmna brzmiało Szlamek (Szlomo) Winer. Jakub Grojnowski był pseudonimem przybranym ze względów bezpieczeństwa. Zob. *Inwentarz Archiwum Ringelbluma*, s. 446; P. Nowicki, *Zanim „przybył z zaświatów”, nazywał się Winer. Krąg rodzinny i konspiracyjny Szlamka, uciekiniera z ośrodka zagłady w Chełmnie nad Nerem, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 5, 2009.*

hitlerowską” (HWC 2.1). Pod względem tematycznym zbiór jest bardzo różnorodny i trafnie oddaje zakres prac ARG. Spośród materiałów z kolekcji występujących w kilku odpisach Wasser zazwyczaj wybierał również te bardziej czytelne i będące w lepszym stanie technicznym. Co ważne, Wasser włączył do tego zbioru stosunkowo niewiele swoich prac, choć wśród dokumentów przekazanych do Nowego Jorku znalazł się również powojenny odpis prowadzonego przez niego w getcie dziennika.

Nie można jednak nie brać pod uwagę warunków, w jakich miało miejsce wybieranie przez Wassera dokumentów z ARG. Doszło do niego niemal na pewno podczas porządkowania zawartości pierwszej części wydobytego archiwum³⁰, jeszcze przed zakończeniem 25 listopada 1946 r. prac nad pierwszym katalogiem jego zawartości. Materiały wyłączone przez Wassera w katalogu tym bowiem nie zostały już ujęte. Siłą rzeczy dobór materiałów musiał być w dużym stopniu zdeterminowany przez pośpiech i warunki, w jakich spośród rozłożonych do wyschnięcia, a następnie katalogowania dokumentów Wasser musiał wydobyć te, które jego zdaniem powinny być z kolekcji wyłączone. O pośpiechu świadczyć może obecność w kolekcji pojedynczych stron brudnopisu relacji na temat losu społeczności żydowskich poza Warszawą (HWC 2.8), jak również inne niekompletne dokumenty, w tym fragmenty relacji i zapisków m.in. Abrahama Lewina (HWC, 31.11, 32.6, 32.7) i Emanuela Ringelbluma (HWC 31.6–9, 31.12, 48a.3). Choć więc można przypuszczać, że celem Wassera było stworzenie kolekcji, która w jak najbardziej kompletny sposób oddawałaby zakres pracy Archiwum i jednocześnie zabezpieczałaby uznane przez niego za najważniejsze dokumenty, na efekt jego przedsięwzięcia i ostateczny kształt kolekcji wpłynęły jednak przede wszystkim warunki, w których przyszło mu działać.

* * *

W *Inwentarzu Archiwum Ringelbluma* Tadeusz Epsztein wyodrębnił ze znajdującej się w archiwum YIVO Kolekcji Hersza Wassera cztery grupy dokumentów: a) takie, których analogiczne egzemplarze (odpisy) znajdują się w AŻIH; b) takie, których inne warianty (odpisy) zachowane są w AŻIH; c) pochodzące ze zbiorów „Oneg Szabat”, ale niemające odpowiedników w AŻIH; d) dokumenty niezwiązane z ARG³¹. Na potrzeby tego tomu z kolekcji Wassera wybrano wszystkie niepublikowane dotąd dokumenty z zespołu ARG (wyłączając te, których odpisy znajdują się w AŻIH), jak również inne niepublikowane dotąd dokumenty spośród zawartych w kolekcji 146 dokumentów, których odpisy zdobył Wasser spoza Archiwum. Spośród tej drugiej grupy wybrano te, które stworzone zostały w czasie wojny i dotyczą tematyki Zagłady. Stąd w tomie znajdują się dokumenty wytworzone w zespole

³⁰ W niektórych przypadkach można nawet ustalić, w których skrzynkach znajdowały się wybrane przez Wassera dokumenty. Zob. *Inwentarz Archiwum Ringelbluma*, s. 51.

³¹ *Ibidem*.

„Oneg Szabat” i przekazane na „stronę aryjską”, znajdujące się dzisiaj w zespole Delegatury Rządu RP na Kraj w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dok. 4 i 19)³² czy niewiadomego pochodzenia relacja poruszająca nieobecny w innych dokumentach Archiwum temat zagłady Żydów w Gorlicach (dok. 8/1). Niepewne jest też pochodzenie znajdującej się w kolekcji grupy dokumentów warszawskiego Centosu, na którą składają się przede wszystkim raporty z inspekcji kuchni ludowych. Choć trudno przypuszczać, że tak duży zbiór druków pochodzących z jednego źródła mógłby stanowić część Archiwum Ringelbluma, ze względu na wagę tych dokumentów postanowiono o włączeniu ich do niniejszego zbioru³³. Jedynym dokumentem, który nie podlega wymienionym powyżej kryteriom, ale który uznano za niezbędne uzupełnienie zawartości tego tomu, jest dziennik Hersza Wassera. Jego egzemplarz znajdujący się w kolekcji jest tylko niepełnym odpisem oryginału z zespołu ARG, na podstawie którego dokonano edycji³⁴.

Dokumenty zawarte w tym tomie podzielono tematycznie na dziesięć rozdziałów. W pierwszym znajduje się omawiany już dziennik Wassera. Rozdziały 2–7 dotyczą różnych aspektów życia w getcie warszawskim. Rozdział 8 poświęcono relacjom dotyczącym społeczności żydowskich spoza Warszawy. Rozdział 9 zawiera relacje z obozów pracy, w tym stanowiące ważne uzupełnienia dla dokumentów z ARG relacje o obozie pracy w Wildze (dok. 45) i obozie w Pustkowie (dok. 46–47). W rozdziale 10 zawarto znajdujące się w AŻIH osobiste dokumenty Hersza Wassera z drugiej części Archiwum Ringelbluma, które zostały pominięte przy publikacji tomu 7. *Spuścizny*.

* * *

Serdecznie dziękujemy YIVO Institute for Jewish Research (Żydowskiemu Instytutowi Naukowemu YIVO) w Nowym Jorku, a szczególnie jego dyrektorowi Jonathanowi Brentowi, za wyrażenie zgody na publikację materiałów należących do Kolekcji Hersza Wassera (Hersh Wasser Collection, HWC) w naszej pełnej edycji Archiwum Ringelbluma w przekładzie na język polski. YIVO Institute for Jewish Research zachowuje wszelkie prawa do tych materiałów.

³² Jak pisze Tadeusz Epsztein, są to prawdopodobnie oryginalne teksty opracowywane przez członków zespołu „Oneg Szabat”, które celowo przekazywano na „stronę aryjską”. Zob. *ibidem*, s. 48.

³³ Jak pisze Tadeusz Epsztein, dokumenty te mogą pochodzić ze znajdującego się dzisiaj w AŻIH archiwum Centosu. Zob. *ibidem*, s. 58.

³⁴ Dziennik Wassera obejmuje okres od grudnia 1940 do lipca 1942 r., trudno jednak ocenić, w jakim stopniu pisany był na bieżąco, a w jakim, na co wskazywać mogłaby jednolitość tekstu, został opracowany później, na podstawie wcześniejszych notatek. Jego powstanie mogło być związane z prowadzoną przez Archiwum wiosną 1942 r. akcją zbierania dzienników. Zob. *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 11: *Ludzie i praca „Oneg Szabat”*, oprac. A. Bańkowska, T. Epsztein, [tłum. S. Arm i in.], Warszawa 2013, s. XLIX.